

Ittész Máté (1976) az ELTE BTK Indológia Tanszékének docense. Kutatási területe az indoeurópai összehasonlító nyelvészet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Rambo Hellaszban* (2017/4).

Imperfectum vagy instans?

Néhány gondolat középiskolai latin nyelvtanainkról

Ittész Máté

Bevezetés

Csaknem húsz évvel ezelőtt, 1999-ben adta ki utoljára a Nemzeti Tankönyvkiadó M. Nagy Ilona és Tegye Imre *Latin nyelvtan a középiskolák számára* című könyvét (az alábbiakban MNT rövidítéssel utalok rá).¹ Ezzel szemben másik középiskolai nyelvtanunk, Nagy Ferenc, Kováts Gyula és Péter Gyula szintén *Latin nyelvtan a középiskolák számára* címet viselő munkája (a továbbiakban: NKP), amely első ízben 1968-ban látott napvilágot, máig újabb és újabb kiadásokban, utánnyomásokban jelenik meg, és az Oktatási Hivatal jelenleg hatályos *Köznevelési tankönyvjegyzékében* is megtalálható.² Írásomban ezt a két nyelvtankönyvet vetem össze. Nem célom az, hogy minden részletre kiterjedő, kimerítő alaposágú áttekintést vagy kritikát nyújtsak róluk, inkább arra törekszem, hogy bizonyos részletkérdéseket mutassak be, és ezek segítségével néhány általános szempontot vessek fel a két művel, illetve általában a latin nyelvtan leírásával kapcsolatban. Egy-két hangtani és alaktani probléma felvázolása után két mondattani témát fogok alaposabban körüljárni: az egyik a gerundivum és a gerundium problémaköre (erre utal, ahogy azt a figyelmes olvasó felismerhette, cikkem címe is), a másik az igeidők és igemódok használatának kérdései az alárendelt mellékmondatokban.

Hangtan

A hangtani fejezet mindkét nyelvtanban – érthető okokból – meglehetősen rövid (NKP 5–11; MNT 7–15) a sokkal terjedelmesebb alaktani és mondattani egységekhez képest. A mostani áttekintésben két olyan, a kiejtést érintő jelenségre kívánom felhívni a figyelmet, amely szigorúan véve ugyan hangtani jellegű, de valójában a nyelvtankönyvek egészén végigvonul: az egyik a magánhangzók hosszúságának és a hosszúság jelölésének a kérdése a latin szavakban, a másik – részben összefüggésben az előzővel – a magánhangzóközi *i* ejtésének a problémája.

Mindkét nyelvtankönyv megemlíti (NKP 5; MNT 8) azt a közismert tényt, hogy a latinban a magánhangzók kvantitása különböző lehet, és az MNT egy példapárral (*populus* 'nép' vs. *pōpulus* 'nyárfa') azt is szemlélteti, hogy a kvantitásbeli eltérésnek sokszor jelentésmegkülönböztető szerepe van. Bár a magánhangzóknak ezt a tulajdonságát a latin nyelvű szövegekben eredetileg nem jelölték, mindkét nyelvtankönyv azt a didaktikai szempontból mindenképpen praktikus megoldást választja, hogy a magánhangzó-hosszúságot – bevett módon – a magánhangzó fölé tett vízszintes vonallal (az ún. makronnal), a rövideget szükség esetén kis félkörívvel jelzi. Ezt a jelölést a latin szavaknál az MNT végig, az összes fejezetben alkalmazza (sőt többnyire még a nyelvtani terminusoknál is, bár itt elég sok a kivétel és a következetlenség), az NKP a mondattani fejezetben már nem vagy csak nagyon ritkán él vele, tudniillik ha egy-egy alakot világosabbá, egyértelműbbé akar tenni (pl. NKP 132: *suā sorte, patientiā*).

Joggal lenne elvárható egy latin nyelvtantól a maximális következetesség, hiszen ha az olvasó azt tapasztalja, hogy a könyv – legalábbis bizonyos fejezetekben – hasz-

nálja a hosszúságlelet, akkor annak hiányát – a mű egészében vagy a vonatkozó részekben – a magánhangzó-rövidség egyértelmű és biztos jelének fogja tartani.³ Sajnos ebből a szempontból egyik nyelvtankönyv sem teljesen megbízható, bár arányait tekintve az MNT-ben lényegesen kevesebbnek tűnik a tévedés (lásd pl. „*liberis*” abl. [NKP 20; helyesen: *liberīs*]; „*vocis*” [NKP 22; *vōcis*]; „*grūs*” és „*nubēs*” [NKP 23; *grūs*, *nūbēs*]; „*rēm*” [NKP 28; *rem*]; „*abutēris*” és „*abutēre*” [NKP 75; *abūtēris*, *abūtēre*]; „*publicus*” [MNT 22; *pūblicus*]; „*consul*” [MNT 23; *cōnsul*]; „*fēlix*, *fēlicis*” [MNT 37; *fēlīx*, *fēlīcis*] stb.).

Mindkét könyvben (NKP 19; MNT 23) szerepel, hogy a 2. declinatio plur. gen.-ának végződése *-ōrum* mellett „*-ūm*” is lehet, ráadásul ezt az NKP a 2. declinatio-ra jellemző összevonások alatt tárgyalja. A magánhangzó azonban itt is – minden egyéb *-Vm* végződéshez hasonlóan⁴ – rövidnek veendő (*-um*),⁵ ráadásul ez a ragváltozat nem az *-ōrum* összevonásából származik, hanem éppen, hogy ősbibb, mint az *-ōrum* < **-ōsom*, amely utóbbi az 1. declinatio plur. gen.-i ragjának analógiájára jött létre, és végső soron névmási eredetű.⁶

Nyilvánvaló, hogy a most tárgyalt kérdésben két út kínálkozik. Az egyik, tudniillik ha teljes mértékben lemondunk – esetleg az eredeti gyakorlatra való hivatkozással – a magánhangzó-hosszúság jelöléséről, kétségtelenül minimalizálni tudja a hibalehetőségek számát, viszont nehéz helyzetbe hozza a nyelvtankönyv használóját, hiszen minden alkalommal egy ilyen szempontból (is) megbízható szótár igénybevételére kényszeríti. Ráadásul bizonyos esetekben, elsősorban a névszó- és igeragozás végződéseinél, elkerülhetetlen a hosszúság jelölése vagy legalábbis az arra való explicit utalás (pl. az 1. declinatio sing. nom. és abl. eseteinél: *terra* vs. *terrā*). Marad tehát a másik, több energiát és odafigyelést igénylő, ám felhasználóbarátabb megoldás: a hosszúság jelölése – mégpedig a lehető legkövetkezetesebben és legpontosabban.⁷

Mindkét nyelvtankönyv azt tanítja, hogy az *i-t* „két magánhangzó között *j*-nek ejtjük” (MNT 8; hasonlóan NKP 5). Mivel a megelőző szótag ezekben az esetekben metrikailag hosszúnak, vagyis nehéznek számít, ez a felfogás azt vonja maga után, hogy ilyenkor a könyvek szerzői a megelőző magánhangzót kénytelenek hosszúnak venni (lásd pl. „*māior*” [NKP 36; MNT 39]; „*ēius*” [NKP 44; MNT 49]; „*aiō*” [NKP 90; de MNT 97: „*aiō*”). Ez a felfogás téves: a klasszikus latinban – néhány kivételtől eltekintve – a *VIV* kiejtése mindig [*ViiV*] volt,⁸ tehát a megelőző, rövid magánhangzót tartalmazó szótag nem természeténél, hanem helyzeténél fogva volt hosszú (vagyis helyesen: *maior* [maiior]; *eius* [eiius]; *aiō* [aiiō] stb.). Ezt a kiejtési jellegzetességet feltétlenül ilyen formában kellene megemlíteni a hangtani fejezet kiejtési szabályai között, és ezzel együtt a téves magánhangzóhosszúság-jelöléseket is törölni szükséges.

Alaktan

Az alaktan köréből először egy névszóragozási problémát mutatunk be, amely azonban azzal az általános körülménnyel is összefügg, hogy a latin nyelvnl holt nyelvvel állunk szemben, vagyis adataink egy zárt korpuszból⁹ származnak, nem hagyhatkozhatunk anyanyelvi beszélői ítéletekre. Már itt felvetődik az a kérdés is, hogy a latin nyelv melyik korszakát akarjuk egy

középkorai nyelvtankönyvben leírni: az egész latinságot az archaikus kortól a vulgáris latin korszakig, vagy csak a klasszikus kor nyelvhasználatát, azon belül is elsősorban az aranykori latinságét?¹⁰ A gimnáziumi latintankönyvek szöveganyagára tekintettel nyilvánvalóan az utóbbinak van létjogosultsága, persze ritkán, valóban indokolt esetben helye lehet annak, hogy korábbi vagy későbbi korszakok jelenségeire is kitérjünk (lásd erről alább is).

A 3. declinatio egyik fontos, de a latinul tanulók számára nem kevés nehézséget jelentő kérdése, hogy mely főnevek számítanak *i-t*övének, és melyek mássalhangzós tövének. Az alapszabályokon túl, amelyeket a két nyelvtankönyv némileg eltérő módon és eltérő terminológiával mutat be (NKP 21–24; MNT 23–25), különböző kivételek is léteznek. Ezek egyik csoportját azok a mássalhangzós tövű főnevek jelentik, amelyek plur. gen.-ban *-ium* (vagyis *i-t*övékre jellemző) végződést kapnak: közöttük szerepel néhány egy szótagos főnév is. Ezek felsorolása az NKP-ben hosszabb (tizenegy főnév; NKP 25), az MNT-ben ebben a körben csupán öt főnév szerepel (*līs*, *mūs*, *nīx*, *os*, *strīx*; MNT 26). Az alábbiakban ezek közül vizsgálok meg néhányat, mégpedig abból a szempontból, hogy mennyiben felelnek meg a nyelvtankönyvekben leírtak a korpuszból kiolvasható tényeknek.

A *līs* ’per’ főnév plur. gen.-a a rendelkezésünkre álló korpuszban *lītium*ként valóban nem fordul elő, csak *lītium*ként adatolt (és pedig nagyon gyakran: Plautus, Cicero, Horatius, Livius, Quintilianus és mások szövegeiben is megtaláljuk).

Az NKP által említett *laus* ’dicséret’ (plur. gen. *laudium*) esete valamivel bonyolultabb kérdés. Itt ugyanis azt látjuk, hogy a *laudium* forma előfordul ugyan, de csak késői szerzőknél (pl. Sidonius Apollinaris egy szöveghelyén).¹¹ Ezt a tényt önmagában persze úgy is értelmezhetnénk, hogy a plur. gen., amely *laudium*ként hangozott, a klasszikus korból csak véletlenül nem adatolt. Ennek a megállapításnak azonban teljes mértékben ellentmond, hogy a *laudum* plur. gen.-i alakot viszont számos klasszikus kori auktornál megtaláljuk (pl. Cicero, Vergilius, Curtius Rufus, Livius, Ovidius, Quintilianus). Az NKP megállapítása tehát, hogy a *laus* plur. gen.-a *laudium*, egyszerűen nem helytálló a klasszikus latin korszakra vonatkozólag.

Harmadik példám a *strīx* ’bagoly’, amelynek plur. gen.-a a nyelvtankönyvek egybehangozó tanúsága szerint: *strīgium*. Az valóban igaz, hogy a *strīgum* forma nem fordul elő a korpuszban. Ezzel szemben a *strīgium* változatot Raphael Kühner latin nyelvtana a Kr. e. 1. században élt Vitruviustól idézi (Vitr. IV. 4, 3).¹² Ez bizonyítani látszik, hogy a plur. gen.-i alak így, *-ium* végződéssel létezett a klasszikus korban. Csakhogy a hivatkozott Vitruvius-helyen valójában nem a *strīx* főnév szerepel, hanem egy építészeti terminus technicus, a *strīgilis*, *-is* f. ’horony’, mégpedig szinkopált plur. gen.-i formájában: *strīgillum* (a *strīgillum* helyett). Mindez azt jelenti, hogy ha a vitruviusi szöveghely is kiesik, akkor semmiféle biztos információnk nincs arról, hogy a *strīx* ’bagoly’ főnév plur. gen.-a hogyan hangozott a klasszikus latinban vagy általában a latin nyelvben. Viszont ha tudnánk is, véleményem szerint akkor is szükséges lenne ezt az alakot egy gimnáziumi nyelvtankönyvben megemlíteni.

A *mūs* ’egér’ főnév esete szintén nehezen megítélhető. A nyelvtankönyvek által említett *mūrium* (pl. id. Plinius; Suetonius) mellett ugyanis a *mūrum* is adatolt (pl. Cicero; Sene-

ca).¹³ Ez azt jelenti, hogy a nyelvben ingadozás lehetett ennek az alaknak a használatánál, amit célszerű lenne közölni – de természetesen csak abban az esetben, ha egyáltalán fel akarjuk tüntetni ezt a szót is a kivételek között, ami szerintem, ritka főnévről lévén szó, nem teljesen indokolt. Valójában az NKP és MNT által ezen a ponton felsorolt kivételek közül gimnáziumi viszonylatban alig van olyan – a *vīs* 'erő' (plur. gen. *vīrium*) feltétlenül ide számít –, amelyik nagyobb gyakorisággal előfordul, és ezért mindenképpen megjegyzendő.

Gimnáziumi nyelvtankönyveinkben tapasztalható egy olyan törekvés, hogy a normát, a „szabályosat” mutassák be, a lehetséges alternatívákat pedig mellőzzék a nyelvéírásban. Miközben ez egyfelől érthető, másfelől azonban nyilvánvalóan nem szabad, hogy a tényekkel ellentétes megállapításokhoz vezessen.

Következő megjegyzésem a *diēs* főnév nemét illeti, hiszen ismert, hogy hímneműként is előfordul, ami miatt – az egy elszigetelt nőnemű előfordulásától eltekintve mindig hímnemű *meridiēs*-szel ('dél') együtt – kivételt képez az 5. declinációs főnevek között. Az MNT 29 megjegyzése szerint a hímnemű „nap jelentésben” használatos, viszont ellenpéldaként említi a „*diē constitūtā, a kitűzött napon*” szerkezetet.¹⁴ Ebből a leírásból nem derül ki, hogy az utóbbi szerkezetben miért nem hímnemű a főnév, amikor pedig itt is 'nap' jelentéssel szerepel. Az NKP 29 részletesebb magyarázatot ad: „Ugyancsak nőnemű egyes számban a *diēs*, ha jelentése: határnap (*diēs constituta*).”¹⁵ Ez a megfogalmazás már abból a szempontból is félreérthető, hogy azt sugallja, a *diēs cōstitutā* szerkezet a magyar határnap szó latin megfelelője, nem pedig csak egy példa a nőnemű használatra, amelyben a *diēs* 'határnap' jelentésben jelenik meg. Nagyobb problémának tartom – ritkasága és régiessége miatt¹⁶ – magának a határnap szónak a használatát, ugyanis tapasztalatom szerint még az egyetemi hallgatók sincsenek tisztában azzal, hogy ez mit is akar jelenteni,¹⁷ főleg, ha figyelembe vesszük, hogy az NKP egy másik helyen is (NKP 212) használja azt, és pedig teljesen más összefüggésben, a római naptárral kapcsolatban: „A hónapok napjait (...) három határnaphoz viszonyítottan jelölték meg” (ti. *Kalendae, Nōnae, Idūs*).¹⁸ Nem csoda, ha a nyelvtanuló azt gondolja, hogy a határnap kifejezés a három „nevezetes” napot jelenti, amelyhez a rómaiak a dátumok megadásánál viszonyítottak.

A *diēs* nemével kapcsolatban is helyesebb lenne tehát a tényleges használatot leírni, amely azonban – nem meglepő módon – távolról sem olyan egységes, mint a nyelvtankönyvi szabály sugallni szeretné.¹⁹ Ezért egy középiskolai nyelvtankönyvnél alapvetően elegendőnek tartom, ha annyit említünk meg, hogy a *diēs* többnyire hímnemű, viszont néha nőneműként is előfordul. Ehhez hozzá lehet tenni azt is, hogy nőneműsége bizonyos jelentésekben (elsősorban – de nem kizárólagosan – a 'valamire kijelölt, meghatározott nap, terminus' jelentésben) gyakori, másokban alkalmasszerű.²⁰

Az igeragozásból a pass. sing. 2. személyű személyrag kérdését emelem ki. Az NKP a passzív személyragok felsorolásánál csak a *-ris*-t említi (NKP 61), és csak később, az igeragozáshoz fűzött apró betűs megjegyzésekből (NKP 75) tudjuk meg, hogy „a passivum S. 2. személyének a ragja – főként a futurum imperfectumban – *-ris* helyett olykor *-re* szokott lenni, pl. *laudāberis* helyett *laudābere*: álszenvedő igéknél is, pl. *abutēris* helyett *abutēre*”.²¹ Az MNT, bár a táblázatos áttekintésben (MNT 69) szintén csak a *-ris* változatot hozza, rögtön

a következő oldalon (MNT 70) közli: „A passzív sing. 2. személy *-ris* végződése helyett az *ind. praeteritum imperf.*-ban, a *futurum imperf.*-ban, valamint a *coni. praeteritum imperf.*-ban gyakran *-re* végződést találunk (pl. *laudāberis* – *laudābere*; *laudāberis* – *laudābere*; *laudāberis* – *laudābere*).”

Határozott különbséget tapasztalunk a könyvek között két szempontból is: egyfelől fontos és üdvözlendő az „olykor” helyetti „gyakran” időhatározó-szó használata az MNT-ben, másfelől helyes az is, hogy az MNT nem korlátozza a ragváltozat megjelenését a fut. imperf.-ra. Még ennél is árnyaltabb azonban a valódi kép,²² ugyanis a *-re* végződés *coni. praes. imperf.*-ban is előfordul (azaz pl. *laudēris* – *laudēre*). Ezért valójában célszerűbb lenne azoknak az alakoknak, pontosabban egyetlen alaknak a megadása, ahol a klasszikus latinban a *-re* éppen, hogy nem válthatja fel a *-ris* ragot, tudniillik *ind. praes. imperf.*-ban, itt ugyanis homonímia jönne létre a pass. I. imperat. sing. 2. személyű alakjával. Ezzel szemben az ólatinban még *ind. praes. imperf.*-ban is találunk *-re* végződést, sőt Terentiusnál a *-ris* rag egyáltalán nem is fordul elő. Erősen kérdéses azonban – és erre a kérdésre véleményem szerint inkább nem a válasz –, hogy az ilyen jellegű nyelvtörténeti megjegyzéseknek helyük van-e egy gimnáziumi használatra szánt nyelvtankönyvben, ha a nyelvi leírás a klasszikus latin korszakot veszi alapul.

Amennyiben a leíró nyelvtan szempontjából megvilágító jellegű és indokolt egy nyelvtörténeti megjegyzés, akkor természetesen helye lehet a nyelvtankönyvben, de ha felesleges, és érdemben nem vagy csak alig ad hozzá a megértéshez, akkor véleményem szerint kihagyandó. Utóbbi kategóriába tartozik például MNT egyébiránt teljesen helytálló és az NKP-ban nem is szereplő megjegyzése (MNT 253), miszerint a célhatározói mellékmondatokkal rokon értelmű szerkezetek között a part. inst. act. használata (pl. *auxilium petitūri* 'azért, hogy segítséget kérjenek') csak Liviusnál kezdve jelenik meg a latin nyelvben. A megjegyzés azért mellőzhető, mert Livius maga is a klasszikus latin korszakba tartozó szerző (a klasszikus latin korszak határai nyelvtörténeti szempontból: Kr. e. 2. század második fele – Kr. u. 2. század vége).²³ Ha minden ilyen jellegű információt és a klasszikus latin korszakon belül lezajló változást regisztrálni akarnánk, az szétfészítené a nyelvtankönyv adta kereteket. Nem világos számomra, hogy az MNT miért tartotta említésre méltónak sok mással szemben éppen ezt a jelenséget.

Kiváltképpen mellőzendők azok a nyelvtörténeti megjegyzések, amelyek nemcsak hogy feleslegesek, hanem egyenesen helytelenek. Ha az MNT nem sorolja fel minden egyes ígétőnél azok nyelvtörténeti hátterét, akkor indokolatlan ezt éppen a supinumnál megtenni, ráadásul hibásan: „a supinum képzője *-tu* (eredetileg **-to-*)” (MNT 66). Az említett képző ugyanis eredetileg is **-tu-* volt, így egybeesése a pass. part. perf. képzőjével (eredetileg valóban **-to-*) csak a szóvégi zárt szótagbeli *o > u* hangváltozásnak köszönhető.

Mondattan

A következőkben a cikk elején említett két mondattani kérdésre térek rá. Előljáróban megállapíthatjuk, hogy a mondattani kérdések összetettebbek, mint a hangtani vagy az alaktani problémák. Utóbbiaknál ugyanis általában a leírt tények helytállóságát kell elsősorban megvizsgálnunk: az, hogy egy főnévnek mi

a neme, vagy hogyan képezi bizonyos eseteit, ténykérdés (még ha ezt olykor nem tudjuk is egyértelműen szabályokba foglalni vagy kellő számú és minőségű adat híján megállapítani), mint ahogy az is kiderül a korpuszból, hogy milyen esetekben és milyen gyakorisággal használatos a *-re* vagy a *-ris* személyrag. Ezzel szemben a mondatban a tények közlése mellett egy teljes mondatnyi rendszer bemutatása is fontos, ami egyszers-mind értelmezési feladatot is jelent. Ehhez szorosan hozzátartozik a terminológia kérdése, amely maga is szükségszerűen egyfajta interpretációt feltételez.

Persze felvetődhet a kérdés, hogy valóban szükséges-e a pusztán tények közlésén kívül az értelmezés is, illetve az átfogó, az egész mondaton végigvonuló jellegzetességek felmutatása. Azt gondolom, hogy igen, még akkor is, ha a középiskolai oktatásban más nyelvek tanulása során nem nagyon szokott megjelenni az a törekvés és elvárás, hogy a nyelvtanuló a nyelv grammatikájának egészéről rendszeres, vagyis rendszerszintű, átfogó képet kapjon. Ebből a szempontból a latin nyelv és a latintanítás egyedülálló helyzetben van, amennyiben fontos szerepet játszhat a nyelvi és anyanyelvi tudatosság kialakításában, amely azután más idegen nyelvek tanulásához is segítséget nyújthat. A rendszerszerű szemlélet azért is fontos, mert az egyes részletkérdések egységes képbe illesztve egymást magyarázzák, így az átfogó tendenciák és elvek segítségével a részletek megértése és megtanulása is könnyebbé válik.

A mondatnyi tények gyakran többféle értelmezést tesznek lehetővé. Ezeknek az alternatíváknak a bemutatása egy gimnáziumi nyelvtankönyvben véleményem szerint didaktikai megfontolásokból mellőzhető, még akkor is, ha esetleg éppen ez jelenti a latin mondatban egyik szépségét. Az az érzésem, hogy az adatok többféleségét, a kivételek, ingadozások meglétét egyébként is könnyebben elfogadja a nyelvtanuló, mint azt, hogy egy jelenség adott esetben több értelmezési lehetőséget is megenged.

A mondatnyi témák közül elsőként a gerundivumot tárgyalom, mégpedig a következő két kérdéskör szempontjából: először is, mennyire pontosak, átfogóak, szükségesek és elégségesek a két igenéről és használatukról közölt tények; másodsor, milyen terminológiát használnak a nyelvtankönyvek, milyen átfogó keretben tárgyalják a gerundivumot, és kínálnak-e támpontokat más mondatnyi jelenségekkel való összefüggések megvilágításához.

Ami a tényszerű megállapításokat illeti, ez nagyjából mindkét nyelvtankönyvben rendben van. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vonatkozó fejezetek teljesen hibátlanok lennének. Az NKP például egyáltalán nem említi azt a körülményt, hogy a gerundivum melletti dativus auctoris helyett a latin ablativus auctoris használ, ha az igének dativusi vonzata van. Ezzel szemben az MNT helyesen állapítja meg, hogy ilyenkor „a félreértés elkerülésére dat. auct. helyett ā, ab + abl.-t találunk. Ā cōnsule coniūrātis resistendum est. A consulnak szembe kell szállnia az összeesküvőkkel” (MNT 190).

Szintén az MNT-ben szerepel egy megállapítás a személyes névmások gerundivummal kapcsolatos sajátos használatáról (MNT 190): „A gerundivum genitivusával kapcsolatban a személyes névmásokat nemre és számra való tekintet nélkül csak a *meī*, *tuī*, *suī* alakban használjuk: *Lēgātī in castra vēnērunt suī purgandī causā*. A követek a táborba jöttek, hogy mentege-

tőzzenek. Neque *suī colligendī hostibus facultatem relinquunt*. Nem hagynak lehetőséget az ellenségnek, hogy összeszedje magát” (MNT 190). Az említés ténye mindenképpen pozitívum. Megállapíthatjuk azt is, hogy az MNT mindkét példája helyes (bár hiányérzetet okoz, hogy csak a *suīra* találunk példát). Magának a szabálynak a megfogalmazása azonban teljesen félrevezető, mert azt sugallja, hogy a többes számú névmási genitívusok helyett is egyes számúakat kell használni, ami eleve teljesen abszurdnak tűnik. A szabály helyesen úgy szól, hogy a személyes és visszaható névmások genitívusa (azaz *meī*, *tuī*, *suī*, *nostrī*, *vestrī*) mellett éppen, hogy a gerundivumot kell nemre és számra való tekintet nélkül mindig *-ndī*, azaz sing. masc.-i végződéssel használni (azaz pl. nem **vestrī videndōrum*,²⁴ noha többes számú a névmás). Nem minden lehetséges esetre találunk példát a korpuszban. Így például Cicerónál és Caesarnál a *nostrī* és *vestrī* egyáltalán nem fordul elő ilyen szerkezetben, és a *meī* és *tuī* se úgy, hogy nőneműre vonatkozna. Más auktorok szintén viszonylag ritkán használják az ilyen szerkezeteket, azonban lásd például *quia tuī videndī cōpia est* ’mivel lehetőség van arra, hogy téged lássalak’ (Plaut. *Truc.* 370), ahol a *tuī* egy nőnemű hallgatóra (Phronesium meretrix) utal, illetve *vestrī adhortandī causā* ’a ti buzdításotok végett’ (Liv. XXI. 41, 1). Nagyobb gyakorisággal ténylegesen csak a *suī* + gerundivum adatolt, mégpedig mind egyes, mind többes számú használatban (utóbbira közül két példát az MNT).

Máshol, például a coniugatio periphrasticával kapcsolatban az NKP fogalmaz pontosabban. Az MNT szerint ugyanis „a körülírt igeragozással az *instans actio* indicativusának három, coniunctivusának két idejét képezzük mind az activumban, mind a passivumban” (MNT 87), viszont a következő oldalon a táblázat már – helyesen – hat, illetve négy igeidőt tartalmaz (ahogy ezt NKP 75 a szöveges részben is leírja).

Világos, hogy a gerundivum bizonyos szempontból, mégpedig szükségességet (necessitast) kifejező használati miatt, külön csoportot képvisel a participiumok között vagy, ha úgy tetszik, mellett. Ezért például az MNT csak zárójelben utal arra, hogy a gerundivum participiumnak is nevezhető (MNT 71). Az NKP ezzel szemben mindenhol participiumnak nevezi (pl. NKP 162), és a participiumok között sorolja fel. Ez legitim megoldás, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos használatában (lásd alább) a gerundivumnak nincsen necessitas-jelentése, és valóban „egyszerű” szenvedő melléknévi igenévként viselkedik.

A gerundivummal kapcsolatos legfontosabb terminológiai és egyben elméleti kérdés, hogy mi az actiója: imperfectum vagy instans.²⁵ A latin igeveknél, köztük a participiumoknál az actio kategóriái időviszonyt fejeznek ki,²⁶ tehát az a terminológiai kérdés, hogy a gerundivumot participium instans passivine vagy participium imperfectum passivine nevezzük, alapvetően (de mint alább látni fogjuk, nem teljesen) ekvivalens azzal a kérdéssel, hogy egyidejűséget vagy utóidejűséget fejez-e ki. Az NKP végig és következetesen instansnak tartja a gerundivumot, az MNT-ben azonban vegyes és ezért némiképp zavaros képet kapunk. Az igevek áttekintésénél (MNT 71) és a gerundivum mondatnyi viselkedésének tárgyalása során (MNT 188)²⁷ ugyanis az MNT participium imperfectumként nevezi meg a gerundivumot, ezzel szemben például a coniugatio periphrasticánál, ahogy fentebb már idéztem, azt olvassuk (MNT 87), hogy az instans actio kifejezésére szolgál, illetve az

igenevek táblázatos áttekintésénél is (MNT 79) a part. instans sorában vannak feltüntetve az egyes példák.

Ennek az írásnak a keretei nem adnak teret arra, hogy minden érvet²⁸ felsoroljunk amellett, hogy a gerundivumot participiumként csakis imperfectumi actiójának lehet tekinteni. Ezt Töttössy Csaba több tanulmányában is már meggyőzően bizonyította.²⁹ Szintén ő mutatott rá arra, hogy az instansi felfogás minden valószínűség szerint egy késői, a klasszikus kor utáni nyelvállapoton alapuló grammatikusi hagyományból ered, amelynek egyik képviselője, Priscianus grammatikájában azt képviseli, hogy a latin gerundivum nemcsak a görög necessitas-értelmű adiectivum verbale használatát fedi le, hanem a part. fut. passiviét is (vö. *amandus* ó $\phi\lambda\eta\theta\eta\sigma\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ και ó $\phi\iota\lambda\eta\tau\epsilon\omicron\varsigma$, Prisc. *Inst. gramm.* XI. 28 [GL 2, 567]).

Közelítsük meg a kérdést a nyelvtanuló szemszögéből, és próbáljuk a gerundivum actióját az igenév használati köreiből meghatározni! Ahogy ismeretes, a gerundivum két leggyakoribb használati köre, amelyekkel a nyelvtanuló is találkozik, a gerundivumos szerkezet és a coniugatio periphrastica passivabeli előfordulás (a létigéhez kapcsolódóan).³⁰ A két használat között a legfontosabb különbség, hogy míg az utóbbiban megvan a szükségesség (necessitas) jelentésmozzanata, addig az előbbiben nincs, és benne a gerundivum egyszerű passzív participiumként funkcionál.

A gerundivumos szerkezetek túlnyomó többségénél vitathatatlan az egyidejűség, vagyis az imperfectumi jelleg: pl. *tanta fuit in capiendis castris celeritas* 'akkora volt a gyorsaság a táborok elfoglalásában', azaz 'olyan gyorsan foglalták el a táborokat' (Caes. *Gal.* VII. 46, 5). Itt ugyanis teljesen világos, hogy a gyorsaság a tábor elfoglalásával egy időben jellemezte a katonákat. Szintén ez a helyzet a coniugatio periphrasticánál is, amit Horatius sokat idézett mondatának *nunc* időhatározószója is alátámaszt: *nunc est bibendum* 'most kell inni' (Hor. *Carm.* I. 37, 1). Szokás persze az ilyen esetekben azzal érvelni, hogy ezek a mondatok implicit módon azt tartalmazzák, hogy a cselekvés csak a későbbiekben fog bekövetkezni, tehát valójában utóidejűségről, vagyis instansi jellegéről van szó. Ez a gondolatmenet helytelen, hiszen a necessitas-értelmű gerundivum elsősorban nem a cselekvés (majdani) bekövetkeztét, hanem a szükségességét fejezi ki, amely vitathatatlanul a jelenre érvényes (természetesen akkor, ha a létigei alak praes. impf.-ban áll). Ha egy cselekvés későbbi szükségességéről van szó, akkor a létige futurumi alakja használatos, ahogy ezt például a következő idézet is világosan mutatja: *sī illi bellum facere cōnābuntur, excitandus nōbis erit ab īferis C. Mārius* 'ha azok megpróbálnak háborút kezdeményezni, fel kell majd keltenünk a holtak közül C. Mariust' (Cic. *Font.* 36). Ugyanez érvényes az átadás-átvétel igéi melletti használatra: például a *quae* (ti. *Sicilia*) *mihi dēfendenda trādita est* 'amelyet rámbízottak, hogy megvédjem (szó szerint: „megvédendőként”)' (Cic. *Ver.* 5, 188) mondat azt jelenti, hogy a provincia megvédésének szükségessége a jelenben áll fenn, függetlenül attól, hogy erre a megvédésre ténylegesen esetleg csak a jövőben kerül sor.

Elismerem, ennél az utolsó mondatnál egyesekben esetleg felvetődhet, hogy hangsúlyosabb a két cselekvés időviszonyában az utóidejűség, amit az is mutat, hogy a gerundivumot egy *ut* kötőszós célhatározói mellékmondatdal is ki lehetne váltani: *Sicilia mihi trādita est, ut eam dēfendam*.³¹ Ha figyelembe vesszük, hogy a cél logikailag mindig követi az ahhoz vezető

eseményt, ez az ellentetés akár helyállónak is tűnhet. Ne felejtjük el azonban, hogy a célhatározói mellékmondatokban – sőt valamennyi *ut finale* kötőszóval bevezetett alárendelt mellékmondatban – a latin mindig imperfecta actiót használ. Ez azonban természetesen nem jelent egyidejűséget, csupán azt, hogy ezekben a mondatokban az időviszony kifejezése nem jelenik meg az actio szintjén, vagyis itt az imperfecta actio lényegében véve az időviszonyítás hiányát jelzi.³²

Vannak más példák is, ahol az utóidejű, azaz instansi értelmezés első pillantásra valószínűbbnek látszik. A jelzői használatú gerundivumra³³ illet találunk a következő liviusi mondatban: *per tōtum tempus hiemis quīēs inter labōrēs aut iam exhaustōs aut mox exhauriendōs renovāvit corpora animōsque ad omnia de integrō patiēda* 'az egész téli időszakon át tartó pihenés a már kiállt és majd kiállandó nehézségek között megújította testüket és lelküket minden fáradtság újbóli elviselésére' (Liv. XXI. 21, 8). Az *exhauriendōs* gerundivumnál a *mox* határozószó, megerősítve a mellérendelésben vele szembeállított *iam exhaustōs* (part. perf. pass.) kifejezéssel, mintha valóban az utóidejűség felé billentené a mérleg nyelvét ('amelyeket már kiálltak, és amelyeket majd később fognak kiállni'). Vegyük észre azonban, hogy a *mox* jelenléte nem bizonyítja magának a participiumnak az instansi voltát, hiszen ahogy fentebb láttuk, a passzív állítmányt tartalmazó és utóidejűséget kifejező függő kérdésekben szintén imperfectumi alakkal együtt használható (*nesciō, quis mox occidātur*).³⁴ Nem beszélve arról, hogy az ilyen gerundivumi használat annyira marginális, hogy semmiképpen sem vehetjük alapul a participium terminológiai besorolásánál.

Az actio kérdéséről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a gerundivumot participiumként csak és kizárólag part. imperfectum passivának nevezhetjük.³⁵ Legtöbb használatában (éppen azokban, amelyekkel a nyelvtanuló többnyire – sőt a gimnáziumi oktatás keretei között gyakorlatilag kizárólagosan – találkozik!) egyértelmű az imperfectumi jelleg, azaz az egyidejűség kifejezése. Láthattuk, hogy vannak olyan esetek, amikor logikai utóidejűségről beszélhetünk, de ez nem indokolja azt, hogy a gerundivumot magát instansnak tartsuk, hiszen a latin mondattanban számos ponton találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a logikai utóidejűség kifejezése imperfectumi alakokkal történik. Ami a didaktikai szempontokat illeti, csak ismételhetem Töttössy Csaba csaknem öt évtizeddel ezelőtt tett megállapítását: „Rendkívül rosszul hathat iskolában magyarázatként, hogy a participium »instans« passivit az imperfectum töből képezzük. Minden bizonnyal eredményesebbé lehet tenni az iskolai latin oktatást az ilyen, téves magyarázatok mellőzésével is (...)”³⁶

Egyik nyelvtankönyv sem tárgyalja véleményem szerint megfelelő módon a gerundivumos szerkezet jelenségét. Az MNT a gerundivum jelzői használatából indul ki, elsőként említve ezek melléknévi értékű, vagyis tulajdonképpen lexikalizálódott típusát, amely valójában elég ritka jelenség (pl. *pulchritūdō admiranda* 'csodálatra méltó szépség'; MNT 188). Ezután megemlíti (MNT 189), hogy bizonyos ablativusszal, illetve genitivusszal álló deponens igék³⁷ jelzői használatban tranzitívnek számítanak, viszont példái itt már a gerundivumos szerkezetek közül valók (pl. *in spem potiendōrum castrōrum* 'a tábor elfoglalásának reményében'). Egy szó sem esik arról, hogy itt másfajta jelzős viszonyról van szó, mint az előző cso-

portnál, és hogy miért kell az utóbbiakat magyarra birtokos jelzős szerkezetként fordítani. Ennél is szűkszavúbb és emiatt még zavarosabb az NKP leírása a gerundivumos szerkezetéről: „A latin konkrétabbnak érezte és gyakrabban használta a gerundivumos jelzővel ellátott főnévi kifejezést a gerundiumnál. *Discendo artem* helyett gyakoribb: *arte discendā*. Ez az ún. *gerundivumos szerkezet*” (NKP 163–164).

Érdekes, hogy az MNT-ben maga a gerundivumos szerkezet kifejezés hagyományos használatában nem is fordul elő, csak egy olyan, fentebb már idézett szabálynál találkozunk vele (MNT 190), amikor valójában nem is gerundivumos szerkezetéről, hanem coniugatio periphrasticáról van szó: „Ha a gerundivumos szerkezetben még egy dativus van, a félreértés elkerülésére dat. auct. helyett ā, ab + abl.-t találunk. *Ā cōsule coniūrātīs resistendum est*. A consulnak szembe kell szállnia az összeesküvőkkel.”³⁸

Lényegesen egyszerűbb és egyértelműbb lenne a gerundivumos szerkezet tárgyalása, ha a nyelvtankönyv az ún. fordított jelzős kifejezés fogalmát használva magyarázná annak működését. Ennek hiánya annál is inkább különös, mert az MNT maga ismeri ezt a jelenséget, és az általa „partitív értelmű jelzőnek” nevezett típusnál (pl. *in mediō forō* 'a forum közepén') meg is említi (MNT 118). Ennek a fogalomnak az alkalmazása rögtön világossá tudná tenni és el tudná különíteni az MNT által egyszerűen jelzőinek nevezett használat kétféle típusát, vagyis amikor a gerundivum azzal a főnévi értékű szóval, amellyel egyeztetve van, normál jelzős szerkezetet alkot, illetve amikor fordított jelzős viszonyban áll (ez utóbbi a gerundivumos szerkezet). Nem beszélve arról, hogy ugyanez a fogalom az ablativus absolutus jelenségét is magyarázza, illetve az *ab urbe conditā*-féle szerkezeteket is érthetővé teszi.³⁹

A másik mondattani kérdéskör, amelyet írásomban szeretnék ismertetni, az igeidők és igemódok használata az alárendelt mellékmondatokban. Itt sem célom, hogy minden részletet tárgyaljak, csupán néhány alapvető szempontot kívánok bemutatni. Megelőlegezve az alább elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben egyértelműen az MNT ad pontosabb és átfogóbb képet, az NKP-ben számos zavaró hibát találunk.

Az NKP az állítmányhasználat szempontjából éles különbséget tesz a főmondatok és a mellékmondatok között: „A főmondat állítmánya az önálló igehasználat szabályait követi, a mellékmondat a viszonyított igehasználat szabályait, éspe dig indicativusban éppúgy (...), mint coniunctivusban (...)” (NKP 174–175). A viszonyított állítmányhasználatról később ezt olvassuk: „E viszonyban mindig a mellékmondat cselekvése igazodik a főmondatéhoz. Ez az igazodás megvan mind az indicativusos, mind a coniunctivusos mellékmondatokban, de fokozott következetességgel mutatkozik meg a coniunctivusos mellékmondatokban” (NKP 175).

Ezzel szemben az MNT – helyesen – arra mutat rá, hogy főmondat és mellékmondat között nem húzható ennyire éles határ, hiszen „a mellékmondatban az igemódok alapvetően ugyanolyan funkciókat töltenek be, mint a főmondatban”, viszont hozzát teszi, hogy „a coniunctivus használata azonban a mellékmondatokban ennél szélesebb körű” (MNT 217). A következőkben bemutatja, milyen főmondati coniunctivusok fordulhatnak elő az alárendelt mellékmondatokban (coniunctivus potentialis, irreális, deliberativus [más néven: dubitativus], il-

letve kívánságot jelző coniunctivus), majd rögtön ezután bevezeti az ún. coniunctivus obliquus fogalmát: „*coniunctivusszal* jelöli az író a mellékmondatban, hogy benne nem a saját gondolatát közli, hanem valaki másnak, leggyakrabban a főmondat alanyának a gondolatát, véleményét idézi. Ez a **coniunctivus obliquus** (a függő közlést jelölő *coni.*)” (MNT 218). A nyelvtankönyv felsorolja a coniunctivus obliquust tartalmazó mellékmondattípusokat is: „*coni. obl.* van a függő felszólító⁴⁰ (...) és kérdő (...) mondatokban, a célhatározói (...) mellékmondatban, valamint a függő beszéd (...) minden mellékmondatban”, majd ezt a fontos és ebben az esetben releváns nyelvtörténeti megjegyzéssel egészíti ki, hogy „a *coni.* használata egyes mellékmondatokra a nyelvtörténet során terjedt át, s független alapfunkcióitól. Így kerül *coni.*-ba a következményes (...) vagy bizonyos idő- és okhatározói mellékmondatok (...) állítmánya” (MNT 219). Tehát a coniunctivus obliquus általában véve a „belső függésnek” is nevezett viszonyt fejezi ki, vagyis egy alapvető, a mellékmondati coniunctivus-használatot átfogóan megvilágító fogalomról és jelenségről van szó.

Ezzel szemben az NKP-ban a coniunctivus obliquus fogalma egyetlen helyen kerül elő, mégpedig a vonatkozó mellékmondatok kapcsán, amelyekben coniunctivusi állítmány található többek között akkor, „ha a mellékmondat nem tény, hanem a főmondat alanyának a véleményét közli (*coniunctivus obliquus*)” (NKP 202). Ez a tárgyalásmód két szempontból is félrevezető: egyrészt azt implikálja, hogy coniunctivus obliquusról csak akkor beszélhetünk, ha a coniunctivus egy amúgy indicativusszal álló mellékmondatban jelenik meg az ún. véleményesség miatt (tehát „eleve” coniunctivusos mellékmondatnál ez szóba sem jöhet), másrészt egy mellékmondattípusra, a vonatkozó mellékmondatra korlátozza a jelenség érvényességét. Valójában még egy helyen előfordul az NKP-ban a véleményesség miatti coniunctivus-használat jelensége, mégpedig az okhatározói mellékmondatoknál a *quod* kötőszó kapcsán (az okhatározói *quod*-os mellékmondatoknál „a valóságos okot *indicativus* vagy *acc. c. inf.*⁴¹ [...], a véleményeset *coniunctivus* [...] fejezi ki”; NKP 188), de a coniunctivus obliquus terminust itt nem is említi a nyelvtankönyv, és még csak keresztutalást sem tesz a vonatkozó mellékmondatok előbb említett hasonló esetére, nem is beszélve arról, hogy ezen a ponton a véleményesség fogalmát sem definiálja. Láthatjuk tehát, hogy a coniunctivus obliquus – az MNT-vel szemben, amelyben általános, átfogó elvként jelenik meg – az NKP-ben teljesen marginális jelenségként fordul csak elő, megvilágító szerepe egyáltalán nincs, és így számos alárendelt mellékmondat coniunctivus-használatát magyarázat híján marad.

Szintén sok kívánnivalót hagy maga után, ahogy az NKP a mellékmondati igeidő-használatot mutatja be. A legnagyobb probléma az, amit a fentebb idézet (NKP 174–175) is mutatott, tudniillik hogy a mellékmondati igeidő-használatnál minden esetben viszonyított használatot feltételez, annak ellenére, hogy ezt nyilvánvalóan nem lehet olyan esetekkel összeegyeztetni, mint – hogy csak egy példát említek – a *postquam* kötőszóval bevezetett előidejű időhatározói mellékmondatokban az ind. praes. perf. használata.

Az MNT ezzel szemben világos különbséget tesz kétféle mellékmondattípus között: „A mellékmondatban az igeidők részint az önálló, részint a viszonyított időhasználat szabályaihoz igazodnak. Az **önálló** (*abszolút*) időhasználat azt jelenti,

hogy olyan igeidő áll a mellékmondatban, mintha az főmondatként állna. A **viszonyított** időhasználat esetén a mellékmondat cselekvésének idejét a főmondatéhoz viszonyítjuk” (MNT 219). Ez a megközelítés arra is alkalmas, hogy a fentebbi esetre magyarázatot adjon, hiszen – *postquam* utáni ind. praes. perf. egész egyszerűen az önálló vagy abszolút (más szóval: főmondati jellegű) időhasználat szabályait követi.

Összefoglalás és kitekintés

Összefoglalásképpen számba veszem azokat a fentebb már említett szempontokat, amelyeket egy középiskolai nyelvtankönyvben véleményem szerint feltétlenül érvényesíteni kellene. Természetesen a sor tovább is bővíthető.

Először is világosan tisztázni kell, hogy a nyelvtankönyv a latin nyelv mely korszakának a leírására vállalkozik. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet más, mint a klasszikus latin (Kr. e. 2. század második fele – Kr. u. 2. század vége). Szükségtelennek tartom, hogy az e korszakon *belüli* nyelvtörténeti változásokra rámutassunk, hiszen – elsősorban terjedelmi okok miatt – ezt óhatatlanul csak egyes kiragadott jelenségeknél tudnánk megtenni, viszont a szelektálást indokolni nehezen lehetne. Azokat a jelenségeket, amelyek a latin nyelv ezt *megelőző* (archaikus és ólatin) vagy ennél *későbbi* (vulgáris latin) korszakaira jellemzőek, szintén mellőzni kell, vagy nagyon indokolt esetben legfeljebb jegyzetben érdemes említést tenni róluk. A rekonstruált őstörténeti korszakokra vonatkozó megjegyzéseket szintén indokolatlannak tartom.

A második, elvi szinten persze triviális, de a gyakorlatban a rendelkezésre álló korpusz sajátosságai miatt nem mindig könnyen teljesíthető követelmény, hogy a nyelvtankönyvben szereplő adatok legyenek maximálisan pontosak mindegyik nyelvi szinten: a hangtanban, az alaktanban és a mondatban egyaránt. Természetesen adódhatnak olyan esetek, amikor nem lehet egyértelmű döntést hozni: ilyenkor jelezni kell a bizonytalanság tényét, és nem szabad bizonyíthatatlan megállapításokat biztosként feltüntetni. A tapasztalat ugyanakkor azt mutatja, hogy ez inkább csak a korpuszban amúgy is ritkán adatolt kivételek között fordul elő. A kivételek felsorolása egy középiskolai nyelvtankönyvben nem kell, hogy teljes legyen, sokkal inkább az olvasandó szöveganyagra való tekintettel kell

ezeket a fejezeteket összeállítani. Éppen ezért az NKP kivételei feltétlenül megrostálандók, de még az MNT által számon tartott rendhagyóságokat sem lenne szükséges mind megemlíteni.

A harmadik fontos szempont az értelmezéssel kapcsolatos. Egyrészt az interpretáció és ezzel összefüggésben a terminológia legyen összhangban az adatokkal, másrészt a mondatban bemutatása legyen rendszerszerű, vagyis rajzolódjanak ki azok az átfogó elvek és szempontok, amelyek egy-egy mondatani jelenség pontos megértését lehetővé teszik. Így például az ún. fordított jelzős szerkezet fogalmának bevezetése és a participiumos szintagmákra történő kiterjesztése egy sor igenes szerkezet megértését lényegesen megkönnyítené.

A fentiek alapján, azt gondolom, teljesen egyértelmű, hogy középiskolai latin nyelvtanaink alapos átdolgozásra szorulnak. Ugyanakkor bármennyire is a Nagy–Kováts–Péter-féle nyelvtan az általánosan elterjedt és hivatalosan is propagált tankönyv a gimnáziumi latinoktatásban, szemléletmódja és viszonylagosan nagyobb pontossága alapján mégis az M. Nagy–Tegyey-féle nyelvtantartalom alkalmasabbnak arra, hogy a jövőben egy megbízható középiskolai nyelvtankönyv alapjául szolgáljon. A tavaly októberi latintanári szakmai fórumon azonban az is kiderült – erről gyakorló, aktív gimnáziumi latintanárok számoltak be –, hogy a középiskolai latin nyelvtankönyv mint műfaj szinte kizárólag a normál tanórákon kívüli alkalmakon, a versenyekre vagy nyelvvizsgára történő felkészülés során jut szerephez a gimnáziumi korosztály latintanításában. A „mindennapos” használatra ezért inkább a valódi órai igényeket jobban szem előtt tartó, a kivételek és egyéb ritkaságok dömpingszerű közléséről lemondó, szikárabb, de minden szempontból maximálisan megbízható nyelvtankönyv lehetne alkalmas.

Másfelől az is igaz, hogy megfelelő magyar nyelvű alternatíva híján többnyire középiskolai latin nyelvtanainkat vagyunk kénytelenek – hosszú hibalistákkal, módosításokkal és kiegészítésekkel együtt – az egyetemi latin leíró nyelvtani oktatásban is használni. Éppen ezért a fórum résztvevőivel együtt magam is azt gondolom, a jelen helyzetben valódi szükség inkább egy alapos és tüzetes *egyetemi* szintű latin leíró nyelvtanra lenne. Ezt a sürgető igényt elégíthetné ki – elsősorban a mondatban tekintetében – az évtizedek óta várt és még mindig csak kézirat formában létező Töttössy-féle latin szintaxis sajtó alá rendezése és megjelentetése, amelyhez elkészültekor egy megbízható hang- és alaktannak kell csatlakoznia.⁴²

Jegyzetek

Az Ókortudományi Társaság Latintanári Munkacsoportjának 2017. október 13-ai szakmai fórumán tartott előadás szerkesztett változata. Az előadás utáni vita résztvevői sok értékes és megfontolandó gondolatot gazdagították az általam elmondottakat, amiért ezúton mondok mindannyiuknak köszönetet.

1 A könyv első kiadása 1992-ben jelent meg, ezt követte a második, javított kiadás 1994-ben, a harmadik 1996-ban, végül a negyedik 1999-ben. Magam a 3. kiadást használtam, amely M. Nagy Ilona személyes közlése szerint megegyezik a 4. kiadással, vagyis a két utolsó kiadás között nem történtek érdemi változtatások a nyelvtankönyv szövegében. Itt jegyzem meg, hogy írásomban egyáltalán nem próbálok meg választ keresni arra az egyébként fontos és izgalmas kérdésre, hogy milyen okok, szak-

mai vagy éppen személyes indítékok állhatnak az MNT mellőzöttsége mögött.

2 Lásd https://www.oktatas.hu/koznevelo/tankonyv/jegyzek_es_rendeles/kir_tkv_jegyzek (hozzáférés: 2018. 05. 05.). Az interneten elérhető információk alapján a mű legújabb kiadása 2015-ben jelent meg. Magam az 1998-as 29. kiadást használtam, de ahogyan a Libra könyvesboltban most megvásárolható aktuális kiadással összevetve megállapíthattam, a kettő között semmilyen különbség nincsen. Sajnos a legegyszerűbb hibák is változatlan formában köszönnek vissza az „új” változatban.

3 Nyilvánvalóan vannak olyan esetek, ahol a filológiai, metrikai és nyelvészeti érvek sem adnak biztos fogódzót egy-egy magánhangzó kvantitásának eldöntéséhez. Jól ismert például a zárt szótagbeli ún. rejtett magánhangzó-hosszúság (angolul: hidden

- quantity) problémája (lásd Allen 1978, 65–75). Ilyenkor a különböző szótárírói hagyományok is eltérő álláspontot képviselhetnek.
- 4 Tapasztalatom szerint egyik könyvben sem szerepel máshol a szóvégi *m* előtti magánhangzó hosszúként jelölve – kivéve a fentebb már hibaként említett „*rēm*” (NKP 28) alakot.
- 5 A szóvégi *m* előtti magánhangzó-rövidülésről és datálásáról lásd Weiss 2009, 125. Mivel adataink legalábbis részben ellentmondások (vö. Weiss 2009, 133–134), középiskolai keretek között mindenképpen az [-Vm] kiejtést tartom praktikusnak, bár a legtöbb érv kétségtelenül amellett szól (Allen 1978, 30–31), hogy ilyen helyzetben a klasszikus latin kiejtésben valójában nazalizált magánhangzók álltak, amelyek ráadásul a kutatók szerint fonetikai értelemben hosszúnak számítottak (vagyis pl. *populum* = [populū:]). Ezek azonban minden esetben levezethetők egy rövid magánhangzó + *m* kapcsolatból.
- 6 Weiss 2009, 224.
- 7 A magam részéről a nyelvtani terminusok esetében lemondanék erről, hiszen ezek nem klasszikus latin szavakként, kifejezéseként szerepelnek, és sokszor már magyaros, illetve megmagyarosított ejtéssel használjuk őket, mint pl. *praesens* [prézensz], *verbum regens* [verbum régens].
- 8 Lásd Allen 1978, 39; Ittész 2013, 300.
- 9 A korpuszszal kapcsolatos vizsgálatokhoz és megállapításokhoz a *Thesaurus Linguae Latinae* mellett a Packard Humanities Institute latin adatbázisát (*PHI Latin Corpus*) használtam fel, ez utóbbit a Diogenes nevű keresőszoftver segítségével, továbbá az ismert leíró nyelvtanokat (elsősorban Kühner 1912).
- 10 A latin nyelv történetének korszakolásáról lásd Adamik 2009, 15–27.
- 11 A *ThLL* (VII,2: 1062) utal rá, hogy a Cic. *Phil.* 2, 28 szöveghelyen egy kézirat – hibásan – *laudium* alakot tartalmaz (természetesen a kritikai kiadások is a *laudum* változatot fogadják el).
- 12 Kühner 1912, 337.
- 13 A *ThLL* (VIII: 1689) felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdéses szöveghelyeken a kézirati hagyomány sem egységes.
- 14 A helyes kiejtés: *diē cōstitūtā*.
- 15 Itt két hosszúságjel is hiányzik (*diēs cōstitūta*).
- 16 Már az 1959–1962-ben kiadott *A magyar nyelv értelmező szótára* (*ÉrtSz.*; lásd <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php>; hozzáférés: 2018. 05. 05.) is „ritka”, „régies” és „jogtudomány” címkékkel látja el a felsorolt három jelentést (lásd a következő jegyzetet).
- 17 Az *ÉrtSz.* jelentései: „1. (ritka) Az a meghatározott nap, amelynek elérkeztéig vmit teljesíteni kell, végre kell hajtani; határidőként megjelölt nap. 2. (régies) Vmely nap mint megjelölt időpont. 3. (jogtudomány) Az a nap, amelyen a fél vmely jogi cselekmény megtételére úgy van jogosítva, ill. kötelezve, hogy azt csak azon a napon teljesítheti.”
- 18 Az utolsó az NKP-ban (212, ill. 28) helytelenül rövid *I*-vel szerepel (MNT 28 helyesen hosszúval írja).
- 19 Vö. „in universum per totam latinitatem certa norma de generibus investigari nequit” (*ThLL* V,1: 1023).
- 20 Lásd az *Oxford Latin Dictionary* (*OLD*, 539) megjegyzését: „GENDER: fem. frequently or usually in senses 1b, 5, 7, 10, occasionally elsewhere.” A négy említett jelentés a következő: 1b. a (huszonnégy órás) nap mint istenség; 5. meghatározott, konkrét nap, egy levél dátuma; 7. valamilyen ügylet, üzleti vagy egyéb tevékenység, fizetési kötelezettség stb. számára kijelölt nap; 10. az idő múlása.
- 21 A két utóbbi igealak *ū*-ja természetesen hosszú.
- 22 Minderről lásd Ittész 2013, 304–305.
- 23 Lásd a 10. jegyzetet.
- 24 A cikkben innentől kezdve a csillag nem a rekonstruált, hanem az agrammatikus, rosszul formált alakokat jelöli.
- 25 A kívülállóknak valószínűleg érthetetlen, de bizonyos szempontból a latinistáknak sem teljesen világos, miért lett ez a kérdés ilyen nagy jelentőségű a magyarországi latinoktatásban. Ahogy a szakmai fórumon az előadásom utáni beszélgetés során elhangzott, létezik olyan, egyetemi oktatásban ma használt tankönyv, amelynek megjelenését a kiadó ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a szerző a gerundivumot nem nevezheti participium imperfectumnak.
- 26 Van olyan felfogás (pl. Pinkster 1990, 217–220), miszerint az indicativus igeidőit is így kell értelmeznünk (tudniillik pl. az imperfectumi igeidők lényegüket tekintve valamilyen jelen-, múlt- vagy jövőbeli ponthoz viszonyított egyidejűséget fejeznek ki).
- 27 „A gerundivum passzív jelentésű melléknévi igenév (képezhető deponens igeékből is). Olyan cselekvést fejez ki, amely (participium imperfectum passiviként) *folymatban* van, vagy amelyet *véghez kell vinni*, illetve (tagadó v. tiltó szavakkal) *nem szabad megtenni*.”
- 28 Közülük csak kettőt említek: 1. a gerundivum, a gerundiumhoz hasonlóan, az ige imperfectumtövéből van képezve (véleményem szerint ez a legfontosabb érv); 2. a gerundivum nem használatos olyankor, amikor egyértelműen az utóidejűség kifejezésére van szükség (mint pl. utóidejű függő kérdésekben): az aktív *nesciō*, *quis ventūrus sūt* ’nem tudom, ki fog jönni’ konstrukció passzív megfelelője nem a *nesciō*, *quis occidendus sūt* *’nem tudom, kit fognak megölni’. Ilyenkor a latin legfeljebb az imperfectumi alakokat kísérő *mox*, *brevī* stb. határozószókkal érzékelteti – ha a félreértések elkerülése végett feltétlenül szükséges – az utóidejűséget: *nesciō*, *quis (mox) occidatur*.
- 29 A legfontosabbak: Tóttössy 1969; 1972; 1998; 1999.
- 30 Többi használata (műveltetés kifejezése a *cūrō* igével, necessitas-értelmű egyszerű jelzői és állapothatározói használat, állapothatározói használat az átadás és átvétel igei mellett, lexikalizálódott gerundivumok; lásd ezekről legújabban Tóttössy 1999: 124–127) nagyságrendekkel ritkább a fent említett kettőnél. Természetesen az átadás igei mellett a gerundivum nem a mondat tárgya, mint ahogy MNT 190 állítja. Szintén pontatlan az MNT-nek az a megjegyzése, miszerint a gerundivum „jelzőként a mondatban csak *transzitiv igeikkel állhat*” (MNT 188). Helyesen: csak transzitiv igeékből (!) képzett gerundivum állhat jelzői szerepben.
- 31 A mellékmondati coni. praes.-t itt a főmondati *trādita est* praes. perf. logicumi értelmezésével összhangban használom.
- 32 Ugyanez érvényes például az ún. verba iubendi utáni „egy actió” infinitivusos szerkezetekre is. Ezek (és általában az infinitivusok és infinitivusos szerkezetek) használatának elemzését a generatív szintaxis keretében lásd Cecchetto–Oniga 2002; Oniga 2014, 290–301.
- 33 Bár természetesen a jelzői használatú gerundivum is, mint pl. *labōres nōn fugiendōs* ’az el nem kerülhető fáradságokat’ (Cic. *Fin.* II. 118), rendszerint egyértelműen egyidejűséget fejez ki.
- 34 Vö. pl. *erat nēminī dubium, quīn is in rēgnum restituerētur ā senātū populōque Rōmānō* ’senkinek nem volt kétsége afelől, hogy a szenátus és a római nép vissza fogja őt helyezni a királyi uralomba’ (Cic. *Rab. Post.* 4).
- 35 A két *-ndō*-képzős igenév (gerundium és gerundivum) eredete közismerten vitatott a latin nyelvtörténeti és indogermanisztikai szakirodalomban. Rokon igeveket csak a szabell nyelvekben találunk. Érdekességképpen említem meg, hogy a legújabb elképzelés szerint, amely Jay Jasanoff amerikai nyelvész nevéhez fűződik (Jasanoff 2006 [2010]), a gerundivum végső soron az **-ont*-képzős alapnyelvi participium imperfectum ősitálikus kori továbbképzése (vagyis pl. *secundus* [amely eredetileg a *sequor* igéhez tartozott participiumként, csak éppen később melléknévi, illetve sorszámnévi használatban lexikalizálódott] < **sekuont-i-no-*). Ha ez igaznak bizonyul, az újabb érvet jelenthet az imperfectum-felfogás mellett, bár természetesen az sem lenne kizárható, hogy az igenév actio-jellege az idők során megváltozott.

- 36 Tóttóssy 1969, 205. Ezen a ponton említem meg, hogy a klasszikus Menge-repetitóriumon alapuló Burkard–Schauer-féle latin mondatban (elsősorban Burkard–Schauer 2012, 730–732, de más helyeken is) a gerundivummal kapcsolatban szintén nem használ egységes terminológiát, ugyanis hol „Partizip Präsens Passiv”-ként, hol „Partizip Futur Passiv”-ként nevezi meg, miközben az egyidejűség és az utóidejűség kifejezésére egyaránt kitér. Mint fentebb láttuk, az utóidejűség és az imperfecta actio nem zárja ki egymást – a fordítottja viszont teljesen elképzelhetetlen: instans alakok egyidejűséget nem fejezhetnek ki, ami egy újabb érv amellett, hogy a gerundivumot participium imperfectumnak tartjuk.
- 37 Vagyis *fruī, fungī, potūrī, ūtī* (kimaradt a szintén ide tartozó, bár tényleg ritka *vescī* ige). Ezek ilyen használatáról az NKP egyáltalán nem is tesz említést.
- 38 Ha már az általa „jelzőinek” nevezett használatnál az MNT kitért az *ūtī* igeinek és társainak sajátos viselkedésére, akkor a coniugatio periphrasticánál is külön meg lehetett volna jegyezni (bár kétségtelen, hogy a leírt szabály – „intranszitiv igeéknél a gerundivumot csak személytelenül használhatjuk” [MNT 190] – lefedi ezt), hogy ugyanezek az igeék ebben a használatban ténylegesen intranszitiv igeeként viselkednek.
- 39 Ezekről a participiumot tartalmazó fordított jelzős szerkezetekről lásd Tóttóssy 1975–1976 (1977); 1977; a gerundivumos szerkezet ilyen értelmezéséről Tóttóssy 1999, 124–125. Burkard–Schauer 2012, 717–718, 731–732 itt a „domináns” participium, illetve „domináns” gerundivum kifejezést használja (viszont az *in mediō forō* típussal nem hozza közelebbi kapcsolatba).
- 40 Így nevezi – ismét helyesen – az MNT az NKP által „célzatos alanyi és tárgyi mellékmondatoknak” (NKP 179) nevezett típust. Ez utóbbi hagyományos elnevezés tulajdonképpen majdnem minden elemében vagy téves, vagy legalábbis félrevezető.
- 41 Itt külön problémát jelent az indicativusos alárendelt mellékmondat, illetve az acc. cum inf. nem kellően egyértelmű elkülönítése.
- 42 A fórumon részt vevő kollégák közül többen is megfogalmazták, hogy ezt a feladatot leginkább a jelen sorok írója végezhetné el, aki reméli, hogy ennek a megtisztelő elvárásnak a nem túl távoli jövőben eleget is tud tenni.

Bibliográfia

- Adamik B. 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Budapest.
- Allen, S. W. 1978. *Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin*. Cambridge.
- Burkard, T. – Schauer, M. 2012. *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*. Begründet von H. Menge. 5. kiad. Darmstadt.
- Cecchetto, C. – Oniga, R. 2002. „Consequences of the Analysis of Latin Infinitival Clauses for the Theory of Case and Control”: *Linguae e Linguaggio* 1, 151–189.
- Ittész M. 2013. „[Adamik Béla: *A latin nyelv története*]”: *Antik Tanulmányok* 57, 287–308.
- Jasanoff, J. 2006 [2010]. „The Origin of the Latin Gerund and Gerundive. A New Proposal”: *Harvard Ukrainian Studies* 28, 195–208.
- Kühner, R. 1912. *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*. 2. Aufl. 1. Bd. *Elementar-, Formen- und Wortlehre*. Átdolg. F. Holzweissig. Hannover.
- MNT = M. Nagy I. – Tegyei I. 1996. *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. 3. kiad. Budapest.
- NKP = Nagy F. – Kováts Gy. – Péter Gy. 1998. *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. 29. kiad. Budapest.
- OLD = Glare, P. G. W. (ed.) 1968. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford.
- Oniga, R. 2014. *Latin. A Linguistic Introduction*. Oxford.
- Pinkster, H. 1990. *Latin Syntax and Semantics*. London–New York.
- Tóttóssy Cs. 1969. „A latin gerundivum”: *Antik Tanulmányok* 16, 205–208.
- Tóttóssy Cs. 1972. „The System of the Adiectivum Verbale in the Latin Language”: *Annales Univ. Scient. Bud. Sectio Classica* 1, 69–76.
- Tóttóssy Cs. 1975–1976 (1977). „The Participium Absolutum in the Sanskrit, Greek and Latin”: *Indologica Taurinensia* 3–4, 477–482.
- Tóttóssy Cs. 1977. „A latin, görög és szanszkrit participiumos szerkezetek”: *Antik Tanulmányok* 24, 221–224.
- Tóttóssy Cs. 1998. „The Development of the Usage of the Latin Gerundive”: *Acta Antiqua Hung.* 38, 381–389.
- Tóttóssy Cs. 1999. „A latin gerundivum és gerundium. Kialakulásuk és szerkezeteik”: *Antik Tanulmányok* 43, 123–131.
- Weiss, M. 2009. *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. Ann Arbor – New York.